

kano zbyt technicznych wyjaśnień, *Leksykon* jest bardziej dostępny (autorzy zakładają od czytelnika przygotowanie na poziomie elementarnego kursu uniwersyteckiego).

I na koniec jeszcze jedna uwaga. Otóż biorąc pod uwagę znaczenie prac logików polskich, zwłaszcza logików działających w okresie międzywojennym (choć nie tylko), wydaje się rzeczą ze wszech miar wskazaną wydanie *Leksykonu* w przekładzie angielskim. Gorąco autorów do tego namawiam.

Roman Murawski

Wydział Matematyki i Informatyki UAM

ORCID 0000-0002-2392-4869

Licencja/License CC BY-NC-ND 4.0

(creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

DOI 10.4467/0023589XKHNT.23.010.17413

Izabela Moszczeńska, *Wspomnienia i listy*, wstęp i oprac. Adam Fijałkowski, Magdalena Rzepka, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2022, ss. 550.

Wspomnienia i listy Izabeli Moszczeńskiej (po mężu Rzepeckiej, 1864–1941) długo czekały na publikację. Były wprawdzie opracowane przez jej córkę, Hannę Pohoską, już około 1950 r., ale nigdy w całości nie zostały wydane. Związani z przedwojennym establishmentem politycznym Moszczeńska, Pohoska i jej brat, Jan Rzepecki, byli źle widziani przez władze komunistyczne, a Pohoska pomimo zajmowania stanowiska docenta Uniwersytetu Warszawskiego w latach 1946–1953 (zmarła w tymże roku) nie miała szans na publikowanie. Próbowano jeszcze zainteresować wydaniem Polską Akademię Umiejętności, która przez jakiś czas po wojnie zachowywała pewną niezależność wobec cenzury, ale właśnie w tym okresie nastąpił proces likwidacji tej instytucji i przejęcia jej majątku przez powstającą Polską Akademię Nauk.

Rzepecki w 1955 r., już po swoim wyjściu z więzienia i po śmierci siostry, przekazał jej spuściznę do Gabinetu Rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego, a przy okazji, niejako „pod stołem” i bez wpisywania do inwentarza, także teczkę zawierającą opracowane przez Pohoską wspomnienia i listy Moszczeńskiej. Tam pozostają do dnia dzisiejszego.

Podstawę źródłową edycji stanowią dzienniki i pamiętniki pisane przez Moszczeńską, wspomnienia spisywane przez nią lub dyktowane po latach oraz jej korespondencja, prowadzona przede wszystkim z członkami rodziny. Pohoska i Rzepecki dodali do tego archiwalia rodzinne oraz fragmenty jej twórczości literackiej. W ten sposób powstało duże (826 stron) swego rodzaju kompendium obejmujące całe życie Moszczeńskiej.

Krytyczna edycja *Wspomnień i listów* może zainteresować zarówno historyków oświaty, jak i historyków dziejów społecznych i politycznych. Moszczeńska była bowiem głębo-

ko zaangażowana nie tylko na polu pedagogicznym, historycznym i społeczno-oświatowym, lecz również w ruchu feministycznym i niepodległościowym.

Znana jest jednak przede wszystkim w zakresie pedagogiki. Wiele prac poświęca wychowaniu moralnemu, jest autorką *Zasad wychowania* (Warszawa 1907), tłumaczką *Stulecia dziecka* Ellen Key i propagatorką zachodniej myśli pedagogicznej, pionierką wychowania seksualnego, wybitną publicystką. Jest postacią na tyle znaną historykom zajmującym się XIX i XX w., że dalsze jej prezentowanie jest w tym miejscu zbędne.

Opracowanie *Wspomnienia i listy Izabeli* ma układ chronologiczny. Zawiera *Przedmowę* autorstwa Hanny Pohoskiej, sześć rozdziałów i *Zamknięcie*, także napisane przez Pohoską.

Pierwszy, obszerny rozdział (70 stron opublikowanej edycji), zatytułowany *Moje gniazdo rodzinne. Wspomnienia z dzieciństwa 1864–1878* pisany był przez Moszczeńską w latach 1934–1939. Wspomina tam swój dom rodzinny w wielkopolskiej Rzeczy, atmosferę wychowawczą, w której dorastała, poszczególnych członków swojej rodziny i relacje zachodzące między nimi oraz swoje opiekunki. Fragmenty tego pamiętnika opublikował w 1977 r. „Znak”.

W drugim rozdziale, noszącym tytuł *Moje lata szkolne 1878–1880* (napisanym około 1927 r. i liczącym 35 stron), Moszczeńska wspomina dwa lata swojej nauki na pensji żeńskiej Jadwigi Sikorskiej w Warszawie. Był to ważny okres w jej życiu, wtedy bowiem właśnie zetknęła się z atmosferą intelektualną Warszawy, co wpłynęło z czasem, jak sama pisała, na ukształtowanie jej umysłu i charakteru. Omawia w tym fragmencie wspomnień swoje postępy w nauce oraz charakteryzuje niektórych nauczycieli, niekiedy o znanych w nauce nazwiskach (np. Tadeusza Korzона, Władysława Smoleńskiego, Stanisława Kramsztyka, Bronisława Znatowicza). Kończyła ten fragment wspomnień w sposób następujący:

To, czego się nauczyłam na pensji p. Sikorskiej, było podstawą całego mego wykształcenia, gdyż nigdy już później do żadnej szkoły nie uczęszczałam. Dalszym wykształceniem swoim kierowałam sama. Toż samo mogę powiedzieć o stronie moralnej – w szkole nauczyłam się szukać oparcia w sobie, nie poza sobą, we wszystkich ciężkich i zawitych zagadnieniach życiowych, jakich mi los nie szczędził (s. 144).

Skrócona wersja tego rozdziału była opublikowana w księdze pamiątkowej poświęconej Sikorskiej – *Szkoła Jadwigi Sikorskiej w Warszawie*, wydanej w 1927 r.

Trzeci rozdział (61 stron) – *Młodość na wsi 1880–1890* – to tekst opracowany przez Pohoską na podstawie dziennika pisanego przez jej matkę od 10 września 1880 r. do 29 maja 1890 r., korespondencji z 1887 r. oraz fragmentów autobiograficznej noweli Moszczeńskiej *Z wolnej ręki*. Obejmuje okres po powrocie Izabeli do Rzeczy z pensji Sikorskiej. W tym czasie mnóstwo czyta, sama się kształci w różnych dziedzinach wiedzy, próbuje pisać. Spotyka Juliana Ochorowicza, co z pewnością wpłynęło na jej zainteresowania psychologią i pedagogiką. W tym czasie poznaje przyszłego męża – Kazimierza Rzepeckiego – i część korespondencji dotyczy ich wzajemnych uczuć. Ponadto mowa jest o trudnej sytuacji materialnej całej rodziny, śmierci ojca i konieczności sprzedaży Rzeczy.

Tekst rozdziału czwartego (37 stron) – *Wyrzuceni z gniazda 1890–1894* – Pohoska opracowała, wykorzystując wyjątki z dziennika Moszczeńskiej pisanego w 1891 r. oraz obszerną korespondencję rodzinną z nieco późniejszego okresu. Mowa w nim o pracy Izabeli jako prywatnej nauczycielki u księżąt Radziwiłłów w Nieświeżu, a następnie w Warszawie,

o początkach jej działalności społecznej i politycznej, o kontaktach z rodzeństwem, o wyjeździe z narzeczonym i jego matką do Kopenhagi, a następnie o ślubie Izabeli z Kazimierzem Rzepeckim w warszawskim kościele św. Aleksandra (któremu to kościołowi poświęcony jest obszerny, prawie całostronicowy przypis).

Na rozdział piąty (47 stron) zatytułowany *Ciężkie lata 1894–1904* składa się duży, sześćdziesięciostronicowy rękopis sporządzony przez Pohoską m.in. na podstawie wyjątków z pamiętnika Moszczeńskiej z lat 1894–1897, zapisków w prowadzonym przez nią *Dzienniku mej córki Andzi*, pisanym w latach 1895–1899 oraz jej korespondencji z rodziną i znajomymi. W treść tego rozdziału wchodzi także nowela Moszczeńskiej *Matka*, która była drukowana we lwowskim „Tygodniku Pedagogicznym” w 1898 r. Rozdział obrazuje początki jej macierzyństwa, problemy materialne jej rodziny zarówno przed, jak i po tragicznej śmierci męża w 1902 r. oraz jej działalność społeczną, pisarską i odczytową w tym okresie. Zdaniem Pohoskiej to dziesięciolecie „należało do najcięższych i najtragiczniejszych w życiu Izy Moszczeńskiej, mimo małżeństwa i szczęśliwego macierzyństwa”.

Najobszerniejszą częścią książki jest rozdział szósty (200 stron) noszący tytuł *Bojowe lata 1904–1914*. Powstał na podstawie fragmentów pamiętnika pisanego i dyktowanego przez Moszczeńską w latach 1937–1939 oraz jej korespondencji z dziećmi z początków XX w. Oprócz spraw rodzinnych dotyka on jej aktywności społeczno-politycznej i oświatowo kulturalnej, a przede wszystkim jej udziału w strajku szkolnym w 1905 r. oraz aktywności w ruchu niepodległościowym, za co trzykrotnie trafiła do więzienia. Fragmenty przytoczonych tu jej listów więziennych były publikowane na łamach czasopisma „Znak” w 1977 r., a fragment dotyczący strajku szkolnego został opublikowany w 1932 r. w pracy zbiorowej *Nasza walka o szkołę polską 1901–1917*, pod redakcją Bogdana Nawroczyńskiego.

Ostatnia część to jedenastostronicowe *Zamknięcie*, doprowadzające biografię Moszczeńskiej do jej śmierci w 1941 r. Część poprawek w tekście będącym podstawą edycji wprowadził syn Moszczeńskiej – Jan Rzepecki.

Autorami powtórnego opracowania wspomnień i listów Moszczeńskiej są Adam Fijałkowski i Magdalena Rzepka. Adam Fijałkowski jest profesorem UW, historykiem wychowania, który w swoim dorobku ma szereg publikacji dotyczących dziejów szkolnictwa poczynając od średniowiecza. Najbardziej znany jest z prac poświęconych XVII-wiecznemu reformatorowi szkolnictwa Janowi Ámosowi Komenskiemu, ale zajmował się także dziejami oświaty w XIX i XX w.. Magdalena Rzepka to doktorantka na Wydziale Pedagogicznym UW, jej główną zasługą jest przepisanie tego dużego (826 stron) tekstu źródłowego oraz częściowe jego opracowanie.

Mamy do czynienia z edycją wtórną – co nie oznacza, że ma ona mniejszą wartość. Oprócz trudu przepisania całości, przygotowania obszernego, merytorycznego *Wstępu* i *Bibliografii* oraz indeksów osobowego i geograficznego wydawcy edycji – Fijałkowski i Rzepka – opatrzyli ją przede wszystkim licznymi i często obszernymi przypisami, które pokazują kontekst społeczny, polityczny i geograficzny, w jakim przyszło żyć Moszczeńskiej, uściślili kwestie powiązań rodzinnych, towarzyskich i wiele innych, często bardzo drobnych. Przypisy rozszerzają i uściślają kwestie związane z koligacjami rodzinnymi Moszczeńskich, biografiami osób występujących w tekście, ówczesnymi realiami politycznymi i społecznymi panującymi w zaborach pruskim i rosyjskim oraz powstaniem – wielkopolskim i stycznym. Niektóre sprawiają wrażenie pisanych po wizjach lokalnych

w Rzeczy i okolicy oraz w Warszawie („budynek zachował się”, „budynek nie zachował się”), niektóre pisano po konsultacjach z autorytetami w poruszanych kwestiach.

W kilku przypisach wydawcy popełnili drobne błędy merytoryczne i formalne, parę przypisów się powtarza. Jest kilka błędów związanych z przepisywaniem tekstu, a potem niedokładnym jego „z czytaniem”. Są to jednak uchybienia nie do uniknięcia przy pracy o takich rozmiarach i tylu przypisach (1365).

Z innych drobnych uchybień: w trzecim rozdziale wydawcy mogliby się odnieść do kwestii dziennika pisanego przez Moszczeńską w latach 1880–1890, a wykorzystanego przez Pohoską już po II wojnie światowej. Wszystko wskazuje, że dziennik nie został zniszczony w czasie wojny. A więc co się z nim stało? Może jeszcze gdzieś się znajduje? Ponadto brak jest pełniejszej informacji o losach młodszej siostry Moszczeńskiej – Cecylii – oraz brata Jana, który wyemigrował do USA i mieszkał w Nowym Jorku.

Omawiana edycja stanowi wyjątkowe, z pewnością najpełniejsze ze znanych źródeł dotyczące życia i działalności Moszczeńskiej. Może stać się impulsem do opracowania jej pełnej biografii, na którą z pewnością zasługuje.

Jan Piskurewicz

Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN

ORCID 0000-0002-6891-8593